

УДК 630

Абдисатаров Камбарали

б.и.к., Кулун-Ата мамлекеттик коругун илимий кызматкери

Абдисатаров Камбарали

к.б.н., научный сотрудник Кулун-Атинского государственного заповедника

Abdulatipov Kambarali

Candidate of biological sciences,

Researcher at the Kulunatinsky State Reserve

Чокубаев Кабылжан

Кулун-Ата мамлекеттик коругунун директору

Чокубаев Кабылжан

директор Кулун-Атинского государственного заповедника

Chokubaev Kabylzhan

Director of the State Nature Reserve Kulun-Ata

Боромбаев Асан,

изденүүчү, Кулун-Ата мамлекеттик коругунун жаратылыш музейинин башчысы

Асан Боромбаев,

соискатель, заведующий Музеем природы Кулун-Атинского государственного заповедника

Asan Borombayev

applicant, head of the State Nature Reserve Museum Kulun-Ata

Бердали уулу Марат

Кулун-Ата мамлекеттик коругунун директорунун орун басары

Бердали уулу Марат

заместитель директора Кулун-Атинского государственного заповедника

Berdali uulu Marat

deputy director of the State Nature Reserve Kulun-Ata

Пикир уулу Асилбек

Ош технологиялык университети, магистрант

Пикир уулу Асилбек

Ош технологический университет, магистрант

Pikir uulu Asilbek

Osh Technological University, master's student

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ӨЗГӨЧӨ КОРГОЛУУЧУ ЖАРАТЫЛЫШ
АЙМАКТАРЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫ КӨП МАКСАТТУУ
ПАЙДАЛАНУУ БОЮНЧА СУНУШТАРДЫ ИШТЕП ЧЫГУУ**

Аннотация. Кыргызстандагы Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрүнүн экологиялык абалы жөнүндө маалымат чогултулду жана талданды. Өлкөнүн азыркы социалдык-экономикалык өнүгүү шартта-

рында пайда болгон жаратылыш-корук фондунун көйгөйлөрүнө талдоо жүргүзүлүп, республиканын аймагында ӨКЖА системасын андан ары өнүктүрүү боюнча сунуштар берилди.

Негизги сөздөр: экология, өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары, коруктар, жаратылыш эстеликтери, өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тармагы.

РАЗРАБОТКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ СОСТОЯНИЮ И МНОГОЦЕЛЕВОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ЮГА КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация. Собрана и проанализирована информация об экологическом состоянии качественных и количественных показателей особо охраняемых природных территорий Кыргызстана. Проведен анализ проблем природно-заповедного фонда, возникающих в современных условиях социально-экономического развития страны, даны рекомендации по дальнейшему развитию системы ООПТ на территории республики.

Ключевые слова: экология, особо охраняемые природные территории, памятники природы, сеть особо охраняемых природных территорий.

DEVELOPMENT OF PROPOSALS ON THE ECOLOGICAL STATUS AND MULTIPURPOSE USE OF SPECIALLY PROTECTED NATURAL TERRITORIES OF THE SOUTH OF KYRGYZSTAN

Abstract. Information on the ecological state of qualitative and quantitative indicators of specially protected natural territories of Kyrgyzstan has been collected and analyzed. The analysis of the problems of the nature reserve fund arising in the modern conditions of socio-economic development of the country is carried out, recommendations for the further development of the system of protected areas in the republic are given.

Key words: ecology specially protected natural territories, nature reserves, natural monuments, network of specially protected natural territories.

Киришүү. Кыргыз Республикасы-деңизге чыга албаган тоолуу өлкө жана Борбордук Азия регионунун чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Өлкөнүн рельефинде мөңгүлөрү жана өрөөндөрү бар курч тоо чокулары басымдуулук кылат.

Кыргызстандын аянтынын 90 пайызга жакыны деңиз деңгээлинен 1500 метр бийиктикте жайгашкан. Кыргызстандын экологиялык саясатынын негизги багыттарынын бири өлкөнүн ар бир регионунда экологиялык коопсуздукту камсыз кылууда маанилүү ролду ойногон өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын түзүү жана өнүктүрүү болуп саналат [5].

Эл аралык жаратылышты коргоо практикасында ар кандай деңгээлдеги баш ийүүдөгү (эл аралык, федералдык, регионалдык жана жергиликтүү) ӨКЖАлардын тармактарынын болушу жаңы көрүнүш эмес. Региондук деңгээлдеги ӨКЖАлар, эреже катары, чоң аянтка ээ жана жер тарыхый жактан мамлекеттин менчиги болгон өлкөлөрдө жаратылышты коргоо милдеттеринин негизги көлөмүн аткарышат. Европа өлкөлөрүндө ӨКЖАлар бүткүл аймактын орточо 10-15% ээлейт [3]. Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын заманбап системасы жерге жалпы мамлекеттик менчик жана бор-

борлоштурулган башкаруу шарттарында түзүлгөн. Ушуга байланыштуу жаратылышты пайдалануунун калыптанган системасы заманбап талаптарга жооп бербей калды.

Кыргызстандагы жана региондордогу Туруксуз социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр табигый чөйрөгө прессанын көбөйүшүн шарттады. Республиканын аймагында жерлерди интенсивдүү өздөштүрүү, айдоо, кыртыштын эрозиясы, суунун жана атмосфералык абанын булганышы процесстери күчөдү, табигый ландшафттардын деградациясы жана азайышы байкалды. Бул шарттарда Кыргызстандын ӨКЖАларын андан ары өнүктүрүү стратегиясын аныктоо, аларды башкаруунун жаңы ыкмаларын жана моделдерин табуу зарылдыгы бышып жетилди [2].

Бул изилдөөлөрдүн максаты Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын системасынын азыркы абалын талдоо, системаны башкаруунун күчтүү жана алсыз жактарын аныктоо жана аны өнүктүрүүнүн келечектүү багыттарын иштеп чыгуу болду. Республиканын айрым жаратылыш аймактары өзгөчө корголуучу статуска ээ болот. Алардын максаты-уникалдуу жаратылыш түзүлүштөрүн сактоо, биологиялык жана ландшафттык ар түрдүүлүктү сактоо, жапайы өсүмдүктөр менен жаныбарлардын генофондун сактоо.

Изилдөө жыйынтыктары. Кыргызстандын ӨКЖА заманбап системасы акыркы 60 жылдан бери калыптанып келе жатат. Жаратылышты коргоонун Эл аралык союзу (МСОП) тарабынан кабыл алынган классификацияга ылайык республиканын ӨКЖА 4 категорияга кирет: жаратылыш комплекстеринин табигый өнүгүүсүн бузган кандайдыр бир чарбалык жана башка ишке тыюу салынган жаратылыш категориялары - коруктар. [1] 2021-жылдын башында өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын

жалпы аянты 1305,3 миң гектарды түздү (өлкөнүн бардык аймагынын 6,5 пайызы).

2021-жылдын башына карата дүйнөдө өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында катталган корголуучу жаныбарлардын саны 67 миңден ашык (анын ичинен 16 миңден ашууну Кызыл китепке кирген), 60 миңден ашык Канаттуулар (5 миңге жакыны Кызыл китепке кирген) болгон. Ар кандай өсүмдүктөрдүн 11 миңге жакын түрү өскөн.

2011-жылдын токойлорун Улуттук инвентаризациялоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын токой фондунун жалпы аянты 2,6 млн.гектарды түзөт, анын ичинен токой каптаган аянтка 1,1 млн. гектар же өлкөнүн жалпы аянтынын 5,6 пайызы туура келет. Мамлекеттик маанидеги токойлордо токойду калыбына келтирүү иштери үзгүлтүксүз жүргүзүлөт. Акыркы жылдары республиканын аймагында 10 миң гектар аянттагы токойлорду калыбына келтирүү иштери жүргүзүлүүдө. Токойду калыбына келтирүү аянтынын 50 пайызга жакыны Жалал-Абад облусунун аймагына, үчтөн бир бөлүгү Ош жана Нарын облустарынын аймагына туура келет.

Республика боюнча шаарларда жана калктуу конуштарда орточо 1 000 адамга 1,5 гектар жашыл бак-дарактар туура келет. Региондордо, Бишкек шаарында жана Ысык-Көл облусунда бул көрсөткүчтүн туруктуу маанисинин төмөндөшү байкалууда. Натыйжалардын бири катары 2020-жылы Бишкек шаарынын индустриалдык райондорунда (байкоолордун жалпы санына карата 32 пайыз), ошондой эле уктап жаткан райондордо (байкоолордун жалпы санына карата 15 пайыз) азот диоксидинин жол берилген чектүү концентрациясынын учурларынын саны ашып кеткен.

Азыркы учурда республиканын аймагында 11 мамлекеттик жаратылыш коруктары жана 13 мамлекеттик жаратылыш парктары бар. [4].

Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын аянттарынын кеңейиши байкалууда. Алсак, 2016 – жылы «Хан-Теңири» жана «Алатай» мамлекеттик жаратылыш парктарын түзүү жөнүнүн

дө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому кабыл алынган. Кыргызстандын ӨКЖА сандык көрсөткүчтөрүнүн абалын мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдүн динамикасы 1-таблицада жана 1-сүрөттө берилген.

1-сүрөт. Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын каргасы

Түрлөрдү жана биологиялык жамааттарды коргоо ишинде кыйла таасирдүү коруктар бойдон калууда, бирок алар бирдей эмес бөлүштүрүлгөн. Коруктардын саны боюнча эң көп саны Жалал

- Абад облусунда жайгашкан 4 корук (Сары-Челек, Беш-Арал, Падыша-Ата жана Дашман). Экиден корук-Ысык-Көл (Ысык-Көл жана Сарычат-Эрташ) жана Нарын (Нарын жана Каратал-Жапырык) облустарында. Калган облустарда

Таблица 1. - Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын (ӨКЖА) аянттарынын динамикасы (2010-2017-жж.)

Көрсөткүчтөр	2010	2015	2016	2017
Жаратылыш коруктарынын саны	10	11	11	11
алардын аянты, миң га	503,9	608,6	608,6	608,6
Мамлекеттик жаратылыштык парктардын саны	9	10	11	13
алардын аянты, миң га	300,0	392,0	724,7	724,7
Өлкөнүн жалпы аянтындагы үлүш, пайыз менен	4,0	4,7	6,5	6,5

Ош (Кулуната), Баткен (Сурматаш) жана Талас (Карабуура) облустарында бирден [6]. Кыргызстандын коруктарынын мүнөздөмөсү 2-таблицада берилген.

Таблица 2. - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик коруктары

№	Аталышы	Аянты, га	Түзүлгөн жылы
	Сары-Челек биосфералык коругу	23868	1959
2.	Беш-Арал мамлекеттик коругу	112018	1979
	Нарын мамлекеттик коругу	91023,5	1983
4.	Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу	36449	1994
	Ысык-Көл мамлекеттик коругу	19661	1948
	Сарычат-Эрташ мамлекеттик коругу	134140	1995
	Падыша Ата мамлекеттик коругу	30556,4	2003
	Кулуната мамлекеттик коругу	27434,2	2004
	Карабуура мамлекеттик коругу	59067	2005
	Сурматаш мамлекеттик коругу	66194	2009
	Дашман мамлекеттик коругу	8189,6	2012
	Бардыгы:	608600,7	—

II Категория - улуттук жаратылыш парктары, алар Кыргызстанда - 9. Улуттук жаратылыш парктарынын жалпы аянты 287,2 миң гектарды түзөт, аларда жаратылыш комплекстерин пайдалануунун жана коргоонун участоктору боюнча дифференцияланган режими (корук, эс алуу зоналары ж. б.) белгиленген; Мамлекеттик жаратылыш парктары (ГПП) төмөнкүдөй негизги

милдеттердин аткарылышын камсыз кылат: ландшафттарды, суу объекттерин, флораны, фаунаны, тарыхый жана маданий эстеликтерди сактоо, туризмди өнүктүрүү, эс алуу, улуттук парктын жаратылышы менен таанышуу үчүн шарттарды түзүү, жаратылышты рекреациялык пайдалануу шарттарында жаратылыш комплекстерин сактоонун илимий методдорун иштеп чыгуу жана киргизүү. [4] (3-таблица)

Таблица 3. - Мамлекеттик улуттук парктар

№	Улуттук парктын аталышы	Түзүлгөн жыл	Аймагы
1	Ала-Арча	1976	16484,5
2	Кыргыз-Ата	1992	11172,0
3	Беш-Таш	1996	13731,5
4	Кара-Шоро	1996	14440,2
5	Каракол	1997	38095,3
6	Чонг-Кемин	1997	123654,0
7	Саймалуу-Таш	2001	32007,2
8	Салкын-Тор	2001	10419,0
9	Саркент	2009	39999,4
10	Кара-Буура	2013	61543,9
11	Кан-Ачуу	2015	30496,5
12	Алатай	2016	56826,4
13	Хан-Тенири	2016	275800,3

Азыркы учурда Ош облусундагы „Алай“ (368,4 миң га), Ысык-Көл облусундагы „Хан-Тенири“ (187,5 миң га) жаратылыш парктарын жана „Авлетим-Ата“ (45,0 миң гектардан ашык) мамлекеттик парктарын уюштуруу, Падыша Ата мамлекеттик коругунун аймагын кеңейтүү (15,8 миң га) боюнча иштер жүргүзүлүүдө.

Жаратылыш эстеликтери (өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тиби) — экологиялык, илимий, маданий жана эстетикалык жагынан орду толгус, баалуу бир гана жаратылыш комплекстери, ошондой эле табигый же жасалма келип чыккан объекттер [7][6].

Табигый эстелик катары шаркыратма, метеор кратери, адаттан

тыш геологиялык жер, Үңкүр же сейрек кездешүүчү дарак корголушу мүмкүн. Кээде жаратылыш эстеликтери олуттуу өлчөмдөгү аймактарды камтыйт — токойлор, тоо кыркалары, жээктер жана өрөөндөр. Жаратылыш эстелигинин аймагында ар кандай коргоо жана пайдалануу режимдери бар зоналар бөлүнгөн эмес. Анын чектеринде корголуучу жаратылыш комплекстеринин жана жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн айрым түрлөрүнүн сакталышына жана абалына коркунуч туудурган ар кандай чарбалык иштерге тыюу салынат. [8].

Мындай учурда алар тракт же корголуучу ландшафттар деп аталат (4-таблица). Жаратылыш эстелигинин

аймагында корголуучу жаратылыш комплекстерине зыян келтирбестен төмөнкүдөй иш-чараларды жүргүзүүгө уруксат берилет: жаратылышты коргоо (токой чарба регламентине жана токой планына ылайык зарыл болгон жаратылышты коргоо жана өрткө каршы иш-чараларды жүргүзүү); илимий (ИИИ жана экологиялык мониторинг жүргүзүү, анын ичинде биологиялык ресурстарды анча чоң эмес көлөмдө алуу менен); экологиялык-агартуучу (окуу-таанып-билүүчү экскурсияларды өткөрүү, экологиялык окуу жолдорун түзүү

жана жайгаштыруу, видеофильмдерди тартуу, полиграфиялык продукцияларды чыгаруу максатында сүрөткө тартуу); рекреациялык (экскурсиялык-туристтик жана рекреациялык иш, анын ичинде салт болуп калган жерлерде сууга түшүү, балыкты ышкыбоздук кармоо). Мамлекеттик заказниктер коруктун алдына коюлган жаратылышты коргоо милдеттерин аткаруу үчүн жаратылыш комплекстерин жана анын айрым компоненттерин сактоо, көбөйтүү, калыбына келтирүү максатында түзүлөт. [5]

Таблица 4. - Кыргызстандын жаратылыш эстеликтери

Абшир-Ата Шаркыратмасы	Аджидаар-Ункюр
Үңкүр Ала-Мышык	Капчыгай Ат-Баши
Үңкүр Большие Ворота (Бариты)	Шаркыратма Барскаун
Үңкүр Чиль-Майрам	Чиль-Устун
Капчыгай Данги	Аска Джети-Огуз
Үңкүр Джийдели	Кан-и-Гут
Аска Кара-Жыгач	Когучкон-Сугат (Пиджин)
Капчыгай Кок-Джерти	Үңкүр Согон-Таш
Шаркыратма Тегерек	Шаркыратма Ысык-Ата

Жалпысынан 2009-жылдын декабрына карата Кыргызстанда 10 токой, 23 ботаникалык, 19 геологиялык, 2 комплекстүү жана 14 Аңчылык (зоологиялык) заказниктер түзүлгөн, алардын жалпы аянты 241 498,7 га. [9] (Таблица 5.)

Таблица 5. -Мамлекеттик заказниктер

Токой заказниктери	Аңчылык (зоологиялык) заказниктер	Ботаникалык заказниктер	
Батрахан Токой заказниги	Заказник «Акбуура»	Байдамтал	Чаткал
Бедулин Токой заказниги	Чичкан заказник	«Чанах»	Чырагдан
Дашман Токой	Заказник «Жазы»	Джан-Чакти	«Джелтибес»

Жылгынды Токой заказниги	Джергальчак заказник	«Джен-Джибес»	Хайдаркенский
«Иырисуу», Токой заказниги	Заказник «Гульча»	Кош-Текир	Кыргызатинский
Кайыңды Токой заказниги	Заказник «Кен-Суу»	Кыргыз-Гава	Кыныш (Чанач)
Куру-Куль Токой заказниги	Заказник «Сандалаша»	«Лейлек»	«Минкуш»
«Мескен-Сай», Токой заказниги	Заказник «Тогуз-Торо»	Айгуль-Гаш	Ойкаин
«Узун-Акмат», Токой заказниги	Тюпский заказник	Сары-Могол	Сулукту
Комплекстүү заказниктер			
Ак-Суу		Талас	

Алынган маалыматты талдоо Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын уюштуруу жана иштетүү ишинде олуттуу жы-йынтыктарга жетишүү жөнүндө кү-бөлөндүрөт. Чагылдырылып жаткан маселенин оң жактары менен катар тез арада чечүүнү талап кылган көйгөйлөр аныкталды. Мындай көйгөйлөрдүн катарына төмөнкүлөр кирет:

1. Кыргызстанда ӨКЖАнын ишин бирдиктүү башкаруучу жана кон-тролдоочу мамлекеттик орган жок.

2. Көп учурда жер мыйзамдарында жерлердин өзгөчө жаратылышты кор-гоо категориясы жок, бул укуктук белгисиздикти жаратат жана өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндө мыйзамга туура келбейт.

3. Каржылоонун олуттуу төмөндөшү ӨКЖАнын кыскарышына жана көптөгөн илимий бөлүмдөрдүн жоюлушуна себеп болгон. Калган бөлүмдөрдө лабораториялык жабдуулар жана талаа шаймандары жетишсиз.

4. Жаңы ӨКЖАларды уюштуруу жана иштеп жаткан жерлерде жаратылышты коргоо режимин сактоо жергиликтүү

калк менен чыр-чатактарды жаратат, алар үчүн ӨКЖАнын ресурстарын пайдалануу жашоонун бирден-бир жолу болуп калат.

5. Мамлекеттик жаратылыш ко-руктарынын азыркы абалын баалоо жана чек араларын жана аянттарын белгилөө максатында жерге жай-гаштыруу иштерин жана комплекстүү экологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү азыркы учурдагы жерди пайдаланууну эске алуу менен алардын өзгөчө коргоо режиминин өзгөчөлүгүн аныктоо зарыл. Заказниктердин аймагында функциялык зоналарга бөлүү жүргүзүлсүн.

6. Жаратылыш эстеликтери Кыргызстандын туристтик-рекреа-циялык потенциалынын маанилүү бөлүгүн түзөт жана таанып-билүү, да-рылоо-ден соолукту чыңдоо жана экологиялык туризмдин объекттери катары кеңири колдонулат. Алардын өзгөчө маанисине байланыштуу жа-на азыркы абалга баа берүү үчүн жаратылыштын бардык эстеликтерин комплекстүү экологиялык изилдөө жүргүзүү чечимин кабыл алуу за-рыл. Эстеликтерди өзгөчө кор-

-гоонун белгиленген режимин камсыз кылуу максатында „өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндө” мыйзамга ылайык пас-портторду даярдоону, коргоо милдеттенмелерин жана эстеликтерди коргоого берүүнү пландаштырышат. Экологиялык жолдорду уюштуруу жана туристтерди тартуу боюнча иштерди жүргүзүү.

7. Республикалык жана региондук деңгээлдеги ӨКЖА системаларын өнүктүрүүнүн, анын ичинде жаңы корголуучу аймактарды түзүүнүн жана алардын категорияларынын санын көбөйтүүнүн макулдашылган келечеги жана так критерийлери жок;

8. Колдо болгон материалдык-техникалык жана финансылык ресурстардын ӨКЖАнын реалдуу муктаждыктарына шайкеш эместиги;

9. ӨКЖА системасын жана айрым аймактарды башкаруунун укуктук жана ченемдик базасынын жетилбегендиги, колдонуудагы мыйзамдарда карама-каршылыктардын болушу;

10. Ведомстволор менен ар кандай деңгээлдеги түзүмдөрдүн ортосунда ӨКЖАны башкаруу үчүн жоопкерчилик чөйрөлөрүнүн так чектелбегендиги, бул жаатта ведомстволор аралык жана секторлор аралык өз ара аракеттенүүнүн жетишсиздиги.

ТЫЯНАКТАР

Биздин оюбузча, Республиканын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын системасын өркүндөтүү боюнча мындан аркы ишти оптималдаштыруу төмөнкүлөрдөн көрүнүп турат::

1. Бюджеттен тышкаркы булактардан каражаттарды тартуу механизмдерин киргизүү;

2. Кыргызстандын ӨКЖАсын өнүктүрүүдө жана иштетүүдө эл аралык тажрыйбаны жана эл аралык

долбоорлордун потенциалын пайдалануу;

3. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын башкаруунун жана ишинин натыйжалуулугун баалоо системасын өркүндөтүү;

4. Ал аяктай элек заказниктердеги жер участкалорун мамлекеттик каттоо жол-жоболорун тездетүү жана чек араларын натуралай алып чыгуу менен башка жер пайдалануучулар менен чек араларды чектөө;

5. Сакталып калган жаратылыш аймактарында, анын ичинде республикалык маанидеги жаңы ӨКЖАларды уюштуруу;

6. Жалпы экономикалык баа берүүнүн эсебинин негизинде Кыргызстандын социалдык-экономикалык мамилелер системасында ар бир ӨКЖАнын ролун жана ордун аныктоо;

7. Республиканын ӨКЖАсынын агартуучулук жана тарбиялык функцияларын күчөтүү, заказниктердин жана жаратылыш эстеликтеринин аймактарында экологиялык туризмди өнүктүрүүнүн укуктук механизмдерин аныктоо;

8. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында туризмди жана рекреацияны уюштуруу чөйрөсүндө чакан бизнести өнүктүрүү боюнча чаралардын комплексин ишке ашыруу, процеске укуктук статус берүү.

Ошентип, Кыргызстандагы ӨКЖАнын азыркы системасын экологиялык баалоо республиканын жаратылыш-корук фондун өнүктүрүү боюнча артыкчылыктарды аныктоо, программаларды жана иш-чаралардын пландарын иштеп чыгуу, анын иштешин ченемдик, укуктук жана уюштуруучулук жактан камсыз кылууну өркүндөтүү үчүн негиз болуп саналат, ал өз кезегинде жалпы эле Кыргызстандын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн актуалдуу жана келечектүү багыттардын бирин камсыз кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Токторалиев Б.А. Шамшиев Б.Н., Насыров А.Ж. О заповедной сети особо охраняемых территорий на юге Кыргызстана. Матер. Рег. Научн. Практ. конф. «Комплексные основы развития Кыргызской Республики – прогресс Кыргызстана», Ош, ОшТУ, 2002, с.251-255
2. Шамшиев Б.Н., Боромбаев А., Токторалиев Б.А. Новые инновационные формы управления особо охраняемыми природными территориями. Известия ОшТУ, 2008 №2, с. 8-14.
3. Шамшиев Б.Н., Боромбаев А., Аттокуров А.Т. Проблемы и перспективы развития заповедного дела на территории Кыргызстана. Известия ОшТУ, 2008 №2, с. 14-20.
4. Шамшиев Б.Н., Мурзакулов С.С., Боромбаев А. Заповедники и национальные парки Кыргызстана. Известия ОшТУ 2/2010, стр. 24-27.
5. Шамшиев Б.Н., Момунов У., О необходимости разработки системы управления инновационной деятельностью особо охраняемых природных территорий Кыргызстана. Известия ОшТУ 2/2010, стр. 176-179.
6. Сатимбаев Т., Боромбаев А., Шамшиев Б.Н. Анализ состояния систем особо охраняемых природных территорий Кыргызстана и разработка рекомендаций по их многоцелевому использованию. Известия ОшТУ 1/2013, стр. 124-126.
7. Шамшиев Б.Н., Исмаилова Ж.А. Природопользование в условиях особо охраняемых природных территорий Кыргызстана. Известия ОшТУ 2/2014 часть 2., стр.147-151. Материалы международной конференции посвященное 50 -летию ОшТУ.
8. Шамшиев Б.Н., Ибраев Э., Исмаилова А.Ж. Экология заповедных территорий Кыргызстана. Наука образование техника. Материалы международной научной конференции” Актуальные проблемы развития науки, образования и интеграции вузов” №2(52),2015, стр.103-106.
9. Шамшиев Б.Н., Ибраев Э., Жумабаев М.С. Боромбаев А., Решения экологических проблем в заказниках юга Кыргызской Республики Известия ОшТУ 2/2022, С. 148-162.